

Mr. sci. Nusret Isanović

KUPOLA NA STIJENI OZNAČITELJICA POČETKA POVIJESTI ISLAMSKJE UMJETNOSTI

*Kada pri osvitu dana sunčeva svjetlost prvi
put dotakne kube i okruglinu dohvate njegovi
zraci, tada je ta građevina čudesan prizor;
u cijelom Islamu nikada nešto slično vidio nisam.*

Al-Mukaddasi

Najkrupniji koraci u zasnivanju islamske umjetnosti, smjelijoj arhitektonskoj razradi i definiranju prostora, kao i iznalaženju estetski zahtjevnijih formi njegovog izražavanja dogodili su se u vremenu dvojice najvećih umejadskih vladara/graditelja, Abd al-Malika ibn Marwana (685-705) i njegovog sina al-Walida I (705-715). Njihova najznačajnija arhitektonska ostvarenja, Kupola na stijeni i Velikoj džamiji u Damasku, konačno će označiti spremnost Islama da se potpunije počne ostvarivati u mediju umjetnosti. Duh Islama završava priprema putovanja prostorima pretpovijesti islamske umjetnosti i u ovim djelima oglašava početke njene zbiljske povijesti.

Mnogoznačni simbol islama i ibrahimovske tradicije

Kupola na stijeni je prvo monumentalno djelo islamske arhitekture iz doba Umejada. Izgrađeno je sredstvima jedne visoke kulture ¹, koja je stoljećima nastajala aktivitetom moćnog genija Mediterana i Istoka, a koju duh Islama uspijeva potčiniti vlastitom *telosu*. Kao i Veliku džamiju u Damasku podigli su je

¹ Katarina Oto-Dorn, *Islamska umetnost*, "Bratstvo jedinstvo" Novi Sad, 1971, str. 39.

najrazličitiji autohtoni elementi Sirije i Mezopotamije ...na nadahnuću koje je do tada bilo potisnuto i koje je Islam oslobodio.² Ona je djelo onog istog mentaliteta koji prethodi ustvari i izgradnji hrišćanskih bazilika, mazdejskih hramova,³ mentaliteta kojim vlada kosmičko osjećanje svetišta⁴ i koji kupolom izražava svoje metafizičko iskustvo i osjećaj univerzalnosti. U Kupoli na stijeni i osobito kasnije u Umejadskoj džamiji Islamu, upravo genijalno, polazi za rukom da u ovom jedinstvenom (umjetničkom) djelu sabere i oživi - potčinjavajući ih pri tome vlastitim duhovnim potrebama - umjetnička i arhitektonska iskustva različitih kulturnih tradicija Mediterana i Istoka. U ovim krunskim djelima rane islamske arhitekture on posvjedočuje djelotvornost sopstvene duhovnopovijesne moći i stiče nužne pretpostavke za dostizanje vlastitog umjetničkog izraza.

Iznimno duhovno značenje što ga ovaj sveti prostor ima za muslimane, u Kupoli na stijeni dobiva svoj dostojan arhitektonski izraz. To je neusporediv i do tada najveći graditeljski poduhvat Islama, kojeg ne bi bilo moguće ostvariti da se prethodno nisu sustekle različite religijske, duhovnopovijesne, političke, ekonomske i civilizacijske pretpostavke. Ona ne nastaje samo kao izričiti zahtjev vjere, niti kao bezuvjetna potreba Islama da se ostvari u mediju umjetnosti; ona je djelo odnosa između ideje Islama koja je u potrazi za novim formama temporalnog očitovanja i zatečene povijesne zbilje svijeta iznimne kulturne raznorodnosti i duhovnoreligijskih značenja.

Kupolu na stijeni je realno ostvarivom učinilo moćno kulturno zaleđe, zatečene umjetničke i arhitektonske tradicije drugih naroda, materijalno obilje i velika politička i ekonomska moć Carstva⁵. Ona, podjednako kao i Velika džamija u Damasku,

² Hišam Džait, *Evropa i islam*, Starješinstvo Islamske zajednice Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Slovenije, Sarajevo, 1985, str. 99.

³ Isto, str. 94.

⁴ Isto, str. 94.

⁵ Da bi se sagradila Kupola na stijeni bilo je potrebno osigurati ogromna sredstva. Njihov iznos je odgovarao ukupnim sedmogodišnjim prihodima Egipta. U tu svrhu halifa je naredio da se pored gradilišta podigne zgrada za čuvanje namjenskog novca koja je danas poznata kao *Qubbat as-silsila* (ulančano svođe).

posvjedočuje da velika djela arhitekture, čak i u slučaju kada se radi o najznakovitijim djelima sakralne umjetnosti, za svoju temeljnu pretpostavku ima bogastvo, koje je nemjerljiv prilog prezrijevanju svake kulture i rastu civilizacije.

Kupola na stijeni je sagrađena na mjestu koje ima najvišu razinu svetosti ne samo za narode Objave (*ahl al-Kitab*): jevreje, kršćane i muslimane, već i za pagane. To je najznakovitije sabiralište različitih znamenja vjere u Jednoga Boga svih baštinika ibrahimovske tradicije. Na tom mjestu su ostavljena najmnogovrsnija svjedočanstava poslaničkih djelovanja na Zemlji i ispisani najtrajniji tragovi ljudske žudnje za obećanom Vječnošću. Po predajama, prostor na kojem se nalazi kompleks *Mesgid al Aqsa*⁶ pohodili su gotovo svi Božiji vjerovjesnici.

Nigdje se nije toliko na jednom mjestu sabralo tragova djelovanja semitskog duha, znakova ibrahimovske tradicije i različitih oglašavanja ideje monoteizma kao na ovom mjestu. Na njemu je prvotno, po jevrejskom vjerovanju, bio sagrađen Solomonov hram.⁷ Potom su pagani sagradili svetište svome božanstvu Irodu, a nakon uspostave kršćanstva ovdje nastaje crkva Svetog groba.

Tragovi muslimanskih graditeljskih napora na mjestu koje obilježava *sveta* stijena ne očituju se tek početkom gradnje Kupole. Iste godine (638) u kojoj su jeruzalemski uglednici predali muslimanima ključeve grada,⁸ po nekim svjedočanstvima kao što

⁶ U širem smislu *Mesgid al-Aqsa* je naziv kojim se u arapskoj literaturi označava veliki kompleks veličine 34 jutra, koji sadrži niz svetih zgrada među kojima su *Kupola na stijeni*, džamija *al-Aqsa*, *turbeta*, *mezari*, *tekije* i *javne česme* (*sabil*). Ove objekte su, u velikom vremenskom rasponu, podizali mnoge helife, počev od Abd al-Malika pa do osmanskog sultana Sulejmana Veličanstvenog.

⁷ Ovaj hram je u više navrata razaran, a potom obnavljan. Danas tu osim nekih ostataka zidova na brdu Sion ili Moria ...jedva da imamo očuvane neke tragove hebrejske umetnosti iz vremena pre Aleksandra . K. Woerman: *Geschichte der Kunst*. Citirano po: Milan Damjanović, *Istorija kulture*, Gradina, Niš, 1977, str. 268.

⁸ Postoji više različitih svjedočanstava o muslimanskom zauzimanju Jeruzalema. Najproširenija su ona po kojima su njegovi stanovnici obećali mirnu predaju grada pod uvjetom da halifa s njima zaključi ugovor koji će sadržavati premise predaje, te da osobno preuzme njegove ključeve. Halifa je prihvatio prijedlog i sklopio ugovor koji je stanovnicima Jeruzalema, osobito većinskim kršćanima, garantirao vjerske slobode, pravo na život, imovinu,

su svjedočanstva kršćanskog svećenik - biskupa Arkulfa, halifa Umar je naredio da se na, inače zapuštenom i opustjelom mjestu *Hrama*, podigne džamija kako bi se u njoj mogao obavljati zajednički *salat*. Džamija je bila jednostavna građevina, izgrađena od drveta ili od cigle,⁹ po dosljedno slijeđenim obrascima gradnje iz Poslanikovog, a.s., vremena. Sa stanovišta umjetnosti ona nema nikakvog značaj.

Na istom mjestu na kojem je bila Umerova džamija halifa Abd al-Malik¹⁰ počeo je (688) svoje najveće graditeljsko djelo i jedno od najljepših djela islamske umjetnosti iz prvih stoljeća Isalma - Kupolu na stijeni.¹¹ Da je Kupolu na stijeni odista sagradio Abd al-Malik jasno je iz sačuvanog hronograma na pločicama, koji se nalazi na vijencu građevine. Natpis sadrži tekst: Ovu kupolu izgradio je rob Allahov, Abd al-Malik, vladar vjernih, godine sedamdeset druge. Neka ga Allah primi u milost. Kada je abasidski halifa al-Ma mun 831. god. popravljao Kupolu na stijeni ostavio je o tome na istom mjestu vlastito svjedočanstvo, čime je Abd al-Malikov hronogram bio skriven. Izgleda da je sam nemar al-Me munovih majstora, ipak, sačuvao trag o njemu.

Budući da će sadržavati nove graditeljske i umjetničke elemente poput mozaika, dekoracija u mermeru, stubova sa pozlaćenim kapitelima i kupolu, koji su do vremena gradnje Kupole bili nepoznati odveć jednostavnoj arhitekturi muslimana,¹²

bogomolje i hramove. Po propisima Ugovora, crkve i sinagoge se nisu smjele rušiti, smanjivati ili pregrađivati kako bi se koristile u druge svrhe. Muslimansko zauzimanje Jeruzalema osobito su podržali Jevreji, budući su njihova temeljna ljudska prava, slobode i kulturni identitet, strogim bizantskim zakonima prema njima, naslijeđenim još od Justinijana, potpuno dovedeni u pitanje. Dolaskom muslimana, Jevreji su došli do ponovnog kulturnog preporoda.

⁹ Filip Hiti, *Istorija Arapa*, str. 247.

¹¹ Interesantno je spomenuti da neki ugledni historičari islamske umjetnosti, kao što je primjerice Richard Ettinghausen, smatraju da je Kupola na stijeni, ustvari, Umarova džamija. (Vidi: Richard Ettinghausen, *Ambijent stvoren čovjekovom rukom*, *Svijet islama*, str. 65) Iako je odista, gotovo pola stoljeća prije nego je Abd al-Malik podigao Kupole, na istom mjestu drugi halifa Islama sagradio džamiju potpuno je krivo nazivati je Umarovom džamijom.

¹² Kupola na stijeni je, naravno, prvo djelo islamske arhitekture u kojem će se na najvišoj razini i sa moćnim umjetničkim rezonansama primjeniti materijali, tehnike, umjetnička i graditeljska iskustva preuzeta iz drugih kultura. To,

ovim djelom će biti označen zaokret u islamskom graditeljstvu i naviješćen jasan početak ostvarenja Islama u mediju umjetnosti.

Netipično djelo islamske arhitekture

Već svojim planom, koji njenu unutrašnjost raščlanjuje, na tri koncentrična dijela, nadaje se kao posve netipična građevina islamske arhitekture. Ona ima oblik pravilnog osmokutnika. Sadrži dva oktogona (vanjski i unutrašnji) koji, skupa sa rotandom u njenom središnjem dijelu, čini dva deambulatorija prikladna za kružnu ophodnju (*tawat*). Svetu stijenu nadsvođuje kupola, sa visokim kružnim tamburom koji je s vanjske strane pojačan ugaonim pilastrima. Kupolu nose naizmjenično raspoređeni nosači u ritmu: jedan stubac, tri stuba¹³. Prvotno je napravljena od drveta koje je spolja bilo prekriveno olovom, a njeno potkupolje će biti ukrašeno pozlatom i bogatom štukodekoracijom. Srazmere zgrade pokazuju čudesnu ravnotežu. Ni jedna mera nije bila izabrana proizvoljno, sklop delova se drži u tačno određenim odnosima, a ishod je *delo savršenog sklada*¹⁴.

Na sam koncept gradnje ovog, za početke islamske umjetnosti, označiteljskog djela u stanovitom smislu su utjecala i neka kršćanska shvatanja arhitektonskog prostora koja su već bila primijenjena u gradnji *baptisterija* na kružnim osnovama i, osobito, u Justinijanovo doba (527-557), u gradnji crkava Sirije, Palestine i Bizanta. Tako, naprimjer, osnova crkve San Vitale u Ravenni (526-546), sa kupolom iznad središnjeg dijela imala je

nipošto, ne znači da već u vrijeme prvih umejadskih halifa nije bilo pokušaja njihovih primjena i na drugim objektima. Tako se, naprimjer, zna da su pri obnovi džamija u Kufi, Basri i Fustatu, koju je poduzeo prvi umejadski halifa Muawiya, korišteni oblikovani kameni stubovi, gips i dekorativne tehnike za njihovo ukrašavanje.

¹³ I unutrašnji oktogon, također, sadrži stubove i stupce (16+8) raspoređene u ritmu: jedan stubac, dva stuba. Ovakav raspored nosača, koji je primijenjen u Kupoli na stijeni karakterističan je za bizantsku arhitekturu i najvjerojatnije je iz nje preuzet. Vidi: Henri Stierlin, *Islam Frühe Bauwerke Von Bagdad bis Cordoba*, Band I, str. 35 i 36.; Katarina Oto-Dorn, *Islamska umetnost*, str. 37.

¹⁴ Katarina Oto-Dorn, *Nav. djelo*, str. 37.

dvostruki *oktogn*¹⁵, a dvostruki *deambulatorijum* i potkupolnu *rotundu* Uskrsna crkva u Jeruzalemu.¹⁶

Pa ipak, sa stanovišta umjetnosti, najviše zadivljuje ono što, dometom ostvarenog umijeća ukrašavanja i razinom dostignute ljepote, otkriva dekoracija koja je primijenjena, ponajprije u unutrašnjem dijelu same Kupole na stijeni.

Kupola koja nadsvođuje ovu Abd al-Malikovu građevinu, njeni stubovi i pozlaćeni kapiteli, zidovi, lukovi i stupci obloženi ukrasnim mermernim pločicama, mozaici od komadića stakla (*fusayfisa*), upotrijebljeni materijali i primijenjene tehnike označavaju, naravno, radikalno odstupanja od dotadašnjih obrazaca¹⁷ islamske arhitekture, ali i svjedoče o bogatstvu tradicija, karakteru i kulturnocivilizacijskom zaleđu svijeta u čiji je prostor Islam ušao i duhovnopovijesno se ostvario.

Sakralne građevine oktogonalne osnove, kakva je i Kupole na stijeni, kao svetišta imaju posebnu namjenu i naročito su podesne za obred ophodnje (*tawaf*). Već i u toj činjenici, uz nesumnjivo vjerske motive, otkrivaju se i neki profani ciljevi njenog graditelja, na što upućuju, sa različitim akcentima, i neki klasični muslimanski autori, poput Ya qubija i Maqdisija. Pored toga što je ovim trijumfalnim djelom ranog Islama želio spriječiti fascinaciju muslimana arhitektonskim ostvarenjima kršćanstva (kakva je primjerice crkva Svetoga groba u Jeruzalemu) i pokazati golemu moć svoga Carstva, Abd al-Malik je želio isticanjem duhovnog značenja, arhitektonske monumentalnosti i ljepote ovoga djela oslabiti utjecaj svoga političkog protivnika Abdullaha ibn al-Zubayra koji je koristio hodočašće Kabi u Mekki za jačanje svojih protuhalifskih pozicija. Halifa je težio da Svetu stijeni pretvori u novo središte Islama i mjesto stalnih hodočašća muslimana¹⁸. Međutim, ovi očito politički motivi ne mogu učiniti

¹⁵ San Vitale je, vjerovatno, izgrađena pod uticajima krstionica i pogrebnih kapela iz Konstantinove ere. Najtipičniji primjer takve vrste građevina je mauzolej *Sta Costanza* u Rimu. Vidi: H. W. Janson, *Istorija umjetnosti*, Prosveta, Beograd, 1987, str. 160. i 169.

¹⁶ Rotundu sličnu Uskrsnoj crkvi imala je, također, i bazilika Sv. Groba u Jeruzalemu.

¹⁷ Filip Hiti, *Istorija Arapa*, str. 247.

¹⁸ Vidi: Filip Hiti, *Istorija Arapa*, str. 247; Katarina Oto-Dorn, *Islamska umjetnost*, str. 39.

upitnim metafizički smisao Kupole na stijeni i umanjiti značaj duhovnih i religijskih razloga njenoga nastajanja.

Kupolu na stijeni je, bez sumnje, podigao i najuzvišeniji osjećaj svetosti nastao na duhovnom značenju što ga ovaj prostor ima za muslimane i sve narode Knjige (*Ahl al-Kitab*). Ona se zato i ne može razumijevati kao džamija u uobičajenom smislu. Prije je krunski simbol čuvanja tradicije hrama monoteističkih religija i znamenje *mi radža*¹⁹ sačinjeno sredstvima arhitekture.²⁰ To je mjesto dodirivanja i međusobnih prelaženja duhovnih i čutilnih svjetova; sveti prostor na kojem se ostvaruje najveća bliskost duha i materije, trenutka i vječnosti.

Sa stanovišta vjerskih potreba i univerzalnih duhovnih značenja Islama ona daleko nadmašuje smisao što joj ga mogu dati arhitektura i umjetnost *per se*. Kupola na stijeni je, zajedno sa svojim duhovnim i kulturnopovijesnim zaleđem, jedan od najmnogoznačajnijih simbola Islama i cjelokupne ibrahimovske tradicije. Ona, stoga, u sebi nosi značenja *znaka* i umjetničkog djela, *smisla* i lika, *duha* i materijalnog oblika i pokazuje ono što umjetnost prešućuje i skriva, i otkriva više od onoga što se podaje razumu i nadaje ljepotom oblika ljudskoga djela. U njoj se navješćuje *Transcendencija* i na osobit način čini dostupnom ljudskome *umu*.

Sa stanovišta historije islamske umjetnosti ovo djelo označava same njene početke. U Kupoli na stijeni Islam je počeo ostvarivati svoje prve, odista umjetničke, oblike a njegova estetika ostvarivati sigurnije korake na putu samouobličanja. Ona označava nastajanje jedne nove umjetnosti i njenog novog jezika u kojem Ljepota počinje progovarati ne više samo posredstvom prirode i oblika nastalih ispunjenjem neposrednih zahtjeva vjere, već i posredstvom umjetnosti a da pri tome nije iznevjereno njeno metafizičko značenje. Ona, skupa sa djelima koja će nastati narednih nekoliko desetljeća kako u domeni sakralne tako i u domeni umjetnosti koja nastaje iz potreba svjetovnosti i čiste strasti života, označava i izlazak Islama iz područja nevinosti i

¹⁹ Mjesto na kojem je sagrađena Kupola na stijeni u Kur anu je označeno kao *Masgid al-Aksa* (Hram daleki ili po nekim komentatorima Kur ana najudaljeniji Hram), čiju je okolinu Bog blagoslovio (Kur an, XVII-1).

²⁰ Na mjestu na kojem je sagrađena Kupola na stijeni (Masgid al-Aksa) zaustavio se Poslanik Islama na putu ostvarenja *mi radža*.

njegovo prevladavanje idealiteta Objave. U ovakvim djelima umjetnost počinje postajati jednim od mnogoznačnih simbola povijesne sudbine Islama i ogledalom njegove kulturno-civilizacijske projekcije. Islam posredstvom njih prevladava sebe kao čistu vjeru i promeće se u onu dimenziju kulture koja se po nuždi povijesti potpuno ostvaruje tek u civilizaciji. A civilizacija je i zahtjev za napuštanjem primordijalnih formi duha i udaljavanje od izvora.

Novi estetski zahtjevi i tradicionalna umjetnost ukrašavanja

Gradnja Kupole na stijeni okončana je 691. godine. Iako je pretrpjela znatne promjene i opravke naročito poslije strašnog zemljotresa 1016. godine, ipak je u glavnim crtama sačuvala svoj prvobitni oblik i zbog toga je najstariji muslimanski sačuvani spomenik.²¹ Ona je prva monumentalno građevina Islama²² do danas sačuvana u kojoj se inskripcija iz Kurana počela primjenjivati kao dekorativni element.²³ Imajući na umu činjenicu da se time zamjenjuje figuralna ikonografija kojoj nisu mogle odoljeti druge religije, ova gesta imaće dalekosežno značenje u povijesti islamske umjetnosti. Ona će već navijestiti tokove unutar kojih će se ostvarivati napori za otkrivanje njenih najautentičnijih izraza i ustanovljenje specifičnog karaktera u odnosu na druge umjetnosti.

Ova arhitektonski vrlo zahtjevna građevina podrazumijevala je velike zahvate u domeni slikarstva. Trebalo je ogromne zidne površine ukrasiti. Poduzimanjem opsežnih dekorativnih zahvata u Kupoli na stijeni slikarstvo biva uvedeno u umjetnička obzorja

²¹ Filip Hiti, *Istorija Arapa*, str. 247.

²² Kod većine suvremenih historičara islamske umjetnosti prevladava mišljenje, koje inače ima stanovitog uporišta u stavovima nekih muslimanskih autora iz klasičnog razdoblja islama, da je Abd al-Malik sagradio Kupolu na stijeni ne toliko da bude simbol vjerske i duhovne nadmoći Islama koliko da bude spomenik pobjede nad Vizantincima i Irancima i svjedočanstvo njegove političke moći. Vidi: Richard Ettinghausen, *Ambijent stvoren čovjekovom rukom, Svijet islama*, str. 65.

²³ Inače natpisi iz Kurana u arhitekturi džamije koristili su se i ranije. Vidi: Isto, str. 65.

Islama i u njima će vrlo brzo zadobiti visoko estetsko značenje²⁴. Preovlađujuća tehnika ukrašavanja u ovom reprezentativnom djelu islamske arhitekture jeste mozaik na zlatnoj osnovi.²⁵ Iako mozaik nije tehnika koja naročito karakterizira islamsku umjetnost (budući je preuzet spolja i nije proistekao iz unutarnjih potreba duha Islama), on će u graditeljstvu Umejada i njihovoj arhitektonskoj estetici imati široku primjenu. U ovom razdoblju islamske umjetnosti ona će dosegnuti svoje nove vrhunce. Kasnije će se mozaici mnogo rjeđe upotrebljavati u dekoraciji arhitektonskog prostora islamskih građevina. Abasidi ih koriste tek u nekim svojim graditeljskim ostvarenjima (pri proširenju džamije u Mekki, u ukrašavanju palata i Velike džamije u Samarri) i to samo u ranom periodu vladavine. Od značajnijih objekata islamske umjetnosti mozaici su kasnije (u X stoljeću za vladavine al-Hakama II), korišteni, naprimjer, za ukrašavanje *mihraba* džamije u Cordobi ili u XIII stoljeću, za vrijeme Memeluka u Egiptu, pri

²⁴ Potrebno je imati na umu da su muslimani i prije gradnje Kupole na stijeni pri uređenju arhitektonskog prostora nekih značajnijih sakralnih objekata koristili mozaičnu dekoraciju. Tako je, primjerice, gotovo jedno desetljeće prije (683/4) nego je bila dovršena Kupola na stijeni mozaicima bila ukrašena Kaba. Budući da se o tome malo zna nije moguće donositi bilo kakav pouzdaniji sud o njihovom umjetničkom značenju.

²⁵ Mozaik (od grč. riječi *μουσαϊκος* i tal. *mosaico*, *muzico*, a znači ono što pripada *muzama* i što ih je dostojno; na arapskom mozaik se označava riječju *fusayfisa*) je vrlo skupa tehnika ukrašavanja. Međutim, njegove visoke vrijednosti kao što su otpornost, prenosivost svjetlosti i kolorističkog raznovrsja, proizvođenje jakih ekspresivnih efekata, prilagodljivost arhitektonskim strukturama, te lahko podavanje zahtjevima figurativnih i dekorativnih oblika, opravdavaju upotrebu mozaika u ukrašavanju građevina psebnog značaja. Nastali su iz zahtjeva arhitektonskog prostora za ukrašavanjem i estetskim artikuliranjem njegove površine. Njihovo porijeklo je još u drevnoj umjetnosti Mesopotamije. U helenističkom razdoblju umjetnost mozaika unapređuju Grci i Rimljani koristeći ih za ukrašavanje podova. Njihovi mozaici su bili gotovo isključivo od prirodnog materijala. Vrhunci razvoja tehnike mozaika dosegnuti su u ranokršćanskoj i bizantskoj umjetnost - čije su crkve, kako kaže H. W. Janson, *zahtjevale* mozaike isto kao što su grčki hramovi zahtevali skulpturu - kada nastaju veliki i složeni zidni mozaici od novog materijala - *kockica obojenog stakla* koji, također, nije bio potpuno nepoznat antičkoj umjetnosti. Nastaju impresivni slikarski prizori i najljepša umjetnička djela u mozaicima, poput *Teodorine pratnje* u crkvi *San Vitale* u Raveni. Među najljepšim sačuvanim mozaicima jesu mozaici Velike džamije u Damasku.

gradnji medrese sultan *Qalawun* u Kiru²⁶ i mauzoleja sultan *Baybarsa* u Damasku. Svojim kvalitetom i ostvarenom umjetničkom razinom ovi mozaici ne dostižu vrijednost mozaika koji su nastali u umejadskom razdoblju islamske umjetnost.

Mozaici su vrlo skupa tehnika ukrašavanja i zato se uglavnom koriste pri gradnji građevina osobitog sakralnog i stilskog značenja. U islamskoj sakralnoj arhitekturi upotrebljavani su mozaici od obojenog stakla za unutrašnju i vanjsku dekoraciju zidova, stubaca i svodova, a u arhitekturi palata korišteni su podni mozaici.²⁷ Najljepši mozaici, sa ambijentalnim motivima i floralnom ornamentikom nastali su u najuspjelijim djelima islamske umjetnosti iz doba Umejada: u *Kupoli na stijeni*, *Masgid al-Aqsi* i u *Velikoj džamiji u Damasku*. Neki od ovih mozaika spadaju u red najljepših mozaika koji su do danas sačuvani. Unatoč činjenici da je preuzet iz ranokršćanskih i bizantskih kulturnih tokova islamska umjetnost će u njemu uspjeti, naročito u njegovoj ornamentalnoj formi, ostvariti najljepši vlastiti izraz.

Kupola na stijeni je jedno od prvih graditeljskih ostvarenja Islama u kojem će se početi primjenjivati tehnike ukrašavanja²⁸ u mermeru, gipsu, bronci i osobito u mozaiku. Najviša razina umjetničkog izraza nesumnjivo je dostignuta u gotovo savršenoj primjeni tehnika ukrašavanja u mermeru i mozaicima.

Dijelovi zidova, stubaca i lukova kupole na stijeni obloženi su ukrasnim mermernim pločicama, koje svojom strukturom i geometrijskim odnosom grade gotovo apstraktnu kompoziciju. Iznad njih nastavljaju se ornamentalne kompozicije od raznobojnih komadića stakla na zlatnoj podlozi, koje su u funkciji raščlanjivanja arhitektonskog prostora i njegovog potpunog estetskog uobličenja. Pretvaranjem zida u čudan sklad raznovrsja

²⁶ Vidi: Richard B. Parker and Robin Sabin, *Islamic Monuments in Cairo A practical Guide*, The American University in Cairo Press, Cairo, 1985, str. 197. i 198.

²⁷ Najbolji znani primjer takvih mozaika, sa geometrijskim motivima i simboličkim prizorom borbe životinja pod drvetom, nalazi se u dvorcu *Hirbat al-Mafgir* (734-744) u Jordaniji. Usput budi rečeno, ovi mozaici su jedinstven primjer figurativnog predstavljanja u ranom periodu islamske umjetnosti. Vidi: Katarina Oto-Dorn, *Islamska umjetnost*, str. 49.

²⁸ Nekoliko godina ranije (683-684) protuhalifa Abdullah ibn az-Zubayr otpočeo je radove na preuređenju Kabe. Tom prigodom graditelji su već koristili neke složenije tehnike ukrašavanja.

boja mozaici doprinose dematerijalizaciji volumena, estetskom obogaćenju arhitektonskog prostora, njegovom oživljavanju i uključivanju u opću duhovnu komunikaciju. Umjetničkim oživljavanjem i artikuliranjem površine zidova, svodova i stubova aktivirana je i u osnovi promijenjena funkcija prostora.

Dekoratívni motivi koji su primijenjeni u ukrašavanju ove građevine, kao što su stilizirane vaze, svijećnjaci ili drveće s grančicama, s buketima akantusovog lišća, skupocjen nakit koji simbolizira vlast i svjetlost, također, posvjedočuje da je islamska umjetnost, kao jedna od najvažnijih oblika islamske civilizacije, već na samim počecima bila otvorena prema različitim tradicijama i svjetovima kulture antike, ranog kršćanstva, Bizanta i sasanidske Persije i da je u sebe uključivala neke znakovite elemente njihovih umjetnosti.

Pa ipak, izgleda da potpunost ostvarenja estetskih zahtjeva za umjetničkim uobličanjem Kupola na stijeni dostiže tek uvođenjem inskripcija iz Kur ana, kao dekorativnog elementa *par excellence* kasnije islamske umjetnosti. One, u obliku široke trake ispisane u hijeratskoj formi *kufskog* pisma, okrunjuju oktagon građevine i bogato ukrašavaju njenu unutrašnjost.²⁹ Ova gesta označava ne samo rane početke vizualne tematizacije kur anskih ajeta i njihove primjene, kao *Verbum Dei*, u mediju umjetnosti, već i uvođenje umjetnosti u kur anski duhovni univerzum. Ovdje, vjerovatno prvi put u islamskoj umjetnosti, ornamentalni mozaični ukrasi i arapsko pismo grade jedan poseban odnos *estetske komplementrnosti* u kojem se navješćuju one dimenzije koje će označiti najautentičniji umjetnički izraz Islama.

Ovim estetskim iskorakom u novo dekorativno područje kao da se navijestio put stanovitog razvoja i prelaženja mozaika u arabesku i kaligrafiju. Ako se može reći da grčki hramovi *zahtijevaju* skulpturu, a ranokršćanske i bizantske crkve mozaike,³⁰ onda bi se moglo reći da džmije *zahtijevaju kaligrafiju i arabesku*.

²⁹ Oko oktogona kupole prvotno su bili ispisani kur anski ajeti u kufskom pismu. U šesnaestom stoljeću (1552), kada je sultan Sulejman Veličanstveni obnovio građevinu nastao je novi natpis, izuzetne ljepote, u drugoj vrsti pisma - *tulutu*, koje je estetski mnogo savršenije.

³⁰ Vidi: H. W. Janson, *Istorija umetnosti*, str. 164.

Visoki umjetnički i arhitektonski dometi ostvareni u Kupoli na stijeni zahtijevali su vješte umjetnike i graditelje, kakvih još nije bilo dovoljno među muslimanima. Stoga je razumljivo da su u nastajanju velikih djela rane islamske umjetnosti imali ne malog učešća sirijski, koptski, persijski i najvjerojatnije bizantski graditelji, zanatlije i umjetnici. Oni su usljed brzog širenja Islama i društvenih promjena koje su ga pratile, te privlačne moći njegovih novih kulturnih središta brzo se pomjerali iz mjesta u mjesto i u njima se koncentrirali. Međutim, njihova iskustva i elementi bliskih im umjetničkih tradicija nisu bez nužnih preobrazbi i prilagođavanja temeljnim duhovnim i estetskim zahtjevima Islama prenošeni u rana djela islamske arhitekture. U najuspjelijim ostvarenjima, naročito religiozne i sakralne, rane islamske umjetnosti utjecaji stranih umjetničkih tradicija nisu samo stopljeni, već su dijelom transponirani u oblike vlastitog umjetničkog izraza Islama.

Kupola na stijeni je označiteljica početka povijesti islamske umjetnosti i realizacije Islama u novim, složenijim, oblicima duha. Kao takva ona istovremeno označava i početke njegovog izlaženja iz savršene jednostavnosti. Istina, što ju je Allah objavio kao Uputu svjetovima prestaje obitavati samo u čistim oblicima vjere; sve više ulazi u kulturno i civilizacijski artikulirane prostore vremenosti i povijesnosti. Ona biva prisiljena na osvjetovljenje, na prihvatanje nekih oblika svijeta, kojemu je upućena kako bi u njemu ostvarila svoje poslanje. Nastala je na zahtjev, kulturno i povijesno, već bogato ostvarenog svijeta kojeg je Islam susreo ne samo kao poticaj svome razvoju i ostvarenju u dimenzijama civilizacije, već i kao prijetnju i ozbiljan izazov vlastitom identitetu. Kupola na stijeni je prvi znatniji pokušaj odgovora Islama tim izazovima u mediju umjetnosti.

LITERATURA

1. Al-Bahnasi, Afif: *Al-Gami al-Umaw" al-Kab'r*, Damask, 1988.
2. Damjanović, Milan: *Istorija kulture*, Gradina, Niš, 1977.
3. Džait, Hišam: *Evropa i islam*, El-Kalem, Sarajevo, 1985.
4. Hiti, Filip: *Istorija Arapa*, V. Masleša, Sarajevo, 1988.
5. Janson, H. W.: *Istorija umetnosti*, Prosveta, Beograd, 1987.
6. Oto-Dorn, Katarina: *Islamska umetnost*, Novi Sad, 1997.

7. Parker, Richard B. and Sabin, Robin: *Islamic Monuments in Cairo A practical Guide*, The American University in Cairo Press, Cairo, 1985.
8. Richard Ettinghausen, *Ambijent stvoren čovjekovom rukom, Svijet islama*, grupa autora, V. Karadžić, Beograd, 1979.
9. Stierlin, Henri: *Islam Fruhe Bauwerke Von Bagdad bis Cordoba*, Band I, Taschen, KŠln, 1996.

خلاصة البحث

القبة على الصخرة هو العمل الضخم الأول لفنّ المعمار الإسلاميّ في العصر الأمويّ، كما حدث بالمسجد الكبير في دمشق. تتمثل قيمة هذه القبة في العناصر الأصليّة المختلفة من الشّام و المسوبوتاميا المؤسّسة على الإلهام الذي كان مردودا حتى ذلك الوقت و الذي أفرج عنه الإسلام. إنّها عمل تلك العقلية التي يتحكم فيها شعور بأن الفضاء كله في عبادة مستمرة، والتي تعبّر بالقبة عن خبرتها الميتافيزيقية و شعورها بالشمولية.

بدأ الإسلام بهذه القبة بتحقيق أشكاله الأولى الفنيّة، أمّا علم الجمال، فأخذ يخطو بها أكثر في طريق تشكيل نفسه. معنى هذا العلم هو إظهار فنّ جديد وإظهار لغته الجديدة التي يبدأ الجمال فيها بالكلام لا بطريق الطبيعة فقط، وبالأشكال الظاهرة حسب توجيهات الدين المباشرة، بل عن طريق الفنّ ودون المساس بمعناه الميتافيزيقيّ.

ترمز القبة على الصخرة إلى بداية تاريخ الفنّ الإسلاميّ و بداية تحقيق روح الإسلام في الأشكال الجديدة أكثر تعقيدا. في الوقت نفسه هي ترمز أيضا إلى خروج هذا الدين من بساطته الكاملة. إنّ الحق الذي أرسله الله هدى للعالمين لم يعد موجودا في مظاهر الدين الخالصة وحدها، بل دخل في الأشكال الثقافيّة الحضاريّة المختلفة. وكان الإسلام مُجبرا على قبول بعض الأشكال الدنيوية التي أرسل إليها لتحقيق وجوده فيها. نشأت هذه الظاهرة إجابة على تحديات

الثقافات والحضارات العالمية المعروفة التي التقى بها الإسلام، وشجعتة على التقدم والرقي، وفي الوقت نفسه هددته في هويته. إنَّ القبّة على الصخرة لهي المحاولة الأولى الهامة للإسلام في مواجهة تلك التحديات في مجال الفنّ.

Summary

A dome on the rock is the first monumental masterpiece of Islamic architecture in the Umayyad time.

Like the Big Mosque in Damascus it was raised on different authentic elements of Syria and Mesopotamia and on the inspiration that once used to be suppressed, but which was released by Islam. This is the work of the mentality ruled by a cosmic feeling of a temple, which expresses its metaphysical experience and universality by means of dome.

In the dome on rock Islam started materializing its first really artistic forms so its aesthetics started safer steps towards self-formation. Dome designates originating of a new art and its language in which Beauty starts speaking not only by means of nature and by forms created through meeting immediate requests of the faith but also by means of art, not betraying its metaphysical meaning though.

A dome the on rock designates a start of Islamic art history and realization of Islam in new, more complex, forms of spirit. As such, it also designates a beginning of its coming out from perfect simplicity. The Truth that Allah announced as Instruction to the worlds ceases to live only in pure forms of the faith. It gradually enters culturally and civilizationally articulated areas of time and history.

It becomes forced to materialize, to accept certain forms of the world to which it is addressed to, in order to materialize its purpose in it. It took rise from requests of culturally and historically rich world which Islam has met not only as a stimulus to its development and realization in civilization dimensions, but also as a treat and serious challenge to its own identity. A dome on rock is a first significant attempt of Islam to respond to these challenges in the media of art.